

Otázka úrovně sociologického poznání či vztahu mezi teoretickým a empirickým poznáním v sociologii má v epistemologii sociologického poznání základní význam. Různé přístupy k této otázce představují různá východiska explikace „nejdůležitějších filozoficko-gnoseologických a logicko-metodologických problémů spojených s analýzou vědeckého poznání“ [Švyrev 1978: 3]. Proto je otázka úrovně sociologického poznání středem živé diskuse mezi marxisty a předmětem aktivní polemiky s nemarxistickými metodology vědeckého, a zvláště sociálního poznání. Jedním slovem lze říci, že diskuse o specifických zvláštностech a součinnosti teoretického a empirického poznání je součástí snahy, jejímž cílem je zvýšit poznávací efektivitu sociologických výzkumů, rozvíjet sociologickou teorii a metodologii a posilovat praktickou řídicí a ideologickou funkci sociologie.

Pozornost věnovaná těmto problémům v průběhu posledních patnácti až dvaceti let svědčí o jejich velkém významu, právě tak jako o tom, že v sociologickém metapoznání existuje řada nedostatečně objasněných otázek. V rámci marxisticko-leninské metodologie sociologického poznání stále ještě neexistuje obecně uznávané kritérium typologie teoretického a empirického poznání, ke struktuře a úrovní sociologického poznání se přistupuje různým způsobem. Značné potíže vznikají v souvislosti se zajištěním efektivní součinnosti mezi oběma úrovněmi poznání, a to jak při zpracovávání programů empirických sociologických výzkumů, tak při rozvíjení sociologické teorie na nejvyšší a na střední úrovni. Diskutabilní je rovněž důležitá otázka úlohy obou úrovní poznání a jejich součinnosti s přihlédnutím k realizaci praktické funkce sociologie. Dosud nebyla komplexně prozkoumána otázka vzájemného vztahu mezi specifickou sociologickou metodou a dalšími metodami aplikovanými na teoretické i empirické úrovni sociologického poznání. S problémem dvou úrovní souvisí též nedostatečně objasněná otázka metodologických funkcí sociologie vzhledem k ostatním společenským vědám.

Tyto otázky zde připomínáme proto, abychom zvýraznili význam problému, který je východiskem naší analýzy. Úkolem referátu je shrnout určité výsledky, jichž bylo dosaženo při diskusi o uvedené problematice v průběhu posledních dvou desetiletí, pokusit se do jisté míry zobecnit zkušenosti získané při sociologickém výzkumu i potíže, jež v této souvislosti vznikly, a to z hlediska specifiky a vzájemného vztahu teoretického a empirického poznání. Chceme rovněž podnítit diskusi o tomto komplexu problémů, ukázat perspektivní směry a možnosti výzkumné práce. Prvním krokem zde bude zřejmě posouzení otázky základů pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii.

* * *

Explikace pojmů empirického a teoretického poznání má v kterékoli vědě základní význam pro zaměření a charakter výzkumného procesu, pro objasnění

* Zkrácená verze úvodního teoretického referátu předneseného na zahájení *Mezinárodní varnské sociologické školy* v červnu 1980.

získaných výsledků i pro jejich praktické využití. V sociologickém poznání je dnes tento úkol zvláště aktuální jednak proto, že není dostatečně propracován, jednak vzhledem — a to v první řadě — ke zvláštnostem objektu sociologie a ke vzrůstající úloze této vědy v sociální praxi.

Neobyčejná složitost objektu sociologických výzkumů, jež spočívá především v komplikované a mnohaúrovňové součinnosti objektivních a subjektivních faktorů na různých strukturních a genetických úrovních, vyvolává reálné obtíže při upřesňování předmětu jednotlivých výzkumů, při spojování a operacionalizaci množství obsahově různorodých proměnných, při objasňování jednotlivých kauzálních a funkčních závislostí. Tyto poznávací obtíže se specifickým způsobem projevují na obou úrovních sociologického poznání, zvláště při přechodu z jedné úrovně na druhou. Jejich úspěšné překonání do značné míry závisí na zvoleném přístupu k explikaci pojmů empirického a teoretického poznání, na chápání jejich obsahu a vzájemného vztahu.

Mezi marxisty je nejrozšířenější — a zřejmě nikoli náhodou — rozlišování teoretického a empirického poznání na základě ontologických charakteristik předmětu výzkumu a jejich poznávacích odrazů. Je to možno vysvětlit jak zásadním dialektickomaterialistickým výchozím předpokladem, podle něhož má lidské poznání charakter odrazu, tak nedostatečnou pozorností, jež byla po určitou dobu věnována relativní samostatnosti poznání vzhledem k jeho objektu, specifice a mechanismům jeho fungování a vývoje, aktivní úloze subjektu poznání. Teze, podle níž jsou společenské skutečnosti vlastní obecné, podstatné a nutné charakteristiky, vede logicky k závěru, že jejich poznávací odraz je teoretickým věděním, zatímco poznatky o vnějších vlastnostech a závislostech bývají charakterizovány jako empirické poznání. S různými modifikacemi se této teze přidržuje množství autorů. Určení obsahových charakteristik teoretického a empirického poznání vyplývá z dialektickomaterialistického pojetí poznávacího procesu a je ve zjevné či skryté, bezprostřední či „zrušené“ podobě obsaženo v každé marxistické explikaci obou úrovní poznání.

Explikace pojmů teoretického a empirického na základě dělení objektů vědy na pozorovatelné a nepozorovatelné v sobě obsahuje již zmíněný ontologický moment, avšak za určující kritérium explikace je považováno přímé či nepřímé spojení mezi subjektem a objektem poznání. Uvedené kritérium může být úspěšně použito i na samo empirické poznání, neboť i pro toto poznání jsou charakteristické úrovně, jež nejsou bezprostředně pozorovatelné. Na rozdíl od individuální informace není pro souhrnnou sociologickou informaci charakteristická vlastnost pozorovatelnosti, třebaže soudy o empirických závislostech mohou být na rozdíl od teoretických soudů omezeny na pozorovatelné objekty (znaky či vlastnosti).

Další vývoj otázky explikace teoretického a empirického ve vědeckém poznání je charakterizován snahou považovat specifiku poznávací činnosti za základní východisko. Tak V. S. Švyrev vysvětluje pojem teoretického poznání na základě zdokonalování, upřesňování a vývoje pojmového aparátu vědy, zatímco zvláštnosti empirického poznání spojuje s aplikací tohoto aparátu. V takovémto metodologickém přístupu, který přihlíží k relativní samostatnosti procesu formování a vývoje teoretického poznání vzhledem k empirickému, nalézá autor obecný základ pro objasnění ontologických charakteristik teoretického a empirického poznání a rovněž pro osvětlení některých jeho metodologických a logických charakteristik (například pozorovatelnosti a nepozorovatelnosti, systémovosti). Schopnost stále plnějšiho pronikání od jevu k podstatě, od vnějšího k vnitřnímu, k objektu v jeho nutnosti a všestrannosti je tak spojována s činností uskutečňovanou při formování, rozvoji a konkretizaci pojmového aparátu

vědy. Právě to je považováno za nejobecnější a nejúplnější charakteristiku teoretického poznání.⁽¹⁾ Avšak možnost formovat určitý pojmový aparát též prostřednictvím empirických zobecnění, právě tak jako možnost aplikovat teoretický pojmový aparát při různých pokusech o vybudování taxonomie a při systematizaci poznatků v rámci teoretického poznání, kterou uznává i V. S. Švyrev [1978: 304, 310], vede k závěru, že i přes význam, který nesporně má, je sotva možno považovat navrhované kritérium za vyčerpávající v souvislosti s explikací pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii. A je dokonce sotva možné najít jediné kritérium, jež by plně uspokojovalo všechny požadavky explikace tak složitých kategorií. Každý z přístupů k otázce explikace pojmů teoretického a empirického, navrhovaný marxistickými teoretiky, zřejmě obsahuje určité „racionální jádro“, neboť bere za základ tu či onu reálnou charakteristiku teoretického a empirického poznání.

Důsledný dialektickomaterialistický přístup k problému určení kritéria, jež by umožnilo odhalit specifiku teoretického a empirického poznání, by musel být založen na syntéze několika základních výchozích předpokladů, a to ontologických, gnoseologických, metodologických a pragmatologických. *Ontologické* předpoklady jsou obsaženy v základních výpovědích o povaze sociálních objektů. *Gnoseologické* předpoklady vyplývají ze základních výpovědí, které se týkají zvláštností sociálního poznání, specifiky poznávacích vazeb mezi subjektem a objektem sociálního poznání. *Metodologické* předpoklady souvisejí s poznávacími prostředky používanými v sociologickém poznání a se způsobem jejich aplikace. *Pragmatologické* předpoklady se vztahují k tvrzením o zpětné vazbě poznání jakožto druhu lidské činnosti k jinému druhu činnosti — k praktické činnosti.

Každý z uvedených předpokladů je specifickým způsobem přitornen v teoretickém i empirickém poznání, proto je možno absolutizovat jak jednotlivé předpoklady, tak formy jejich „přítomnosti“. Tak například ty školy a směry, které se vyvíjely na filozofickém základě idealismu, se orientují na gnoseologické a logicko-metodologické předpoklady určování specifiky teoretického a empirického poznání a přehlíží ontologické předpoklady. Tato skutečnost do jisté míry vysvětluje, proč marxisté při řešení téhož problému zpravidla vycházejí z ontologických předpokladů, přičemž na rozdíl od různých idealistických směrů hledají souvislost mezi výchozími předpoklady na základě jednoty objektivní a subjektivní dialektiky, jednoty logiky, dialektiky a teorie poznání.

Uvedené skutečnosti mohly vést k závěru, že pro explikaci pojmů teoretického a empirického poznání je možno přijmout takové kritérium, které by na jedné straně dovolilo vyjádřit podstatnou charakteristiku obou druhů poznání a na druhé straně by — právě proto, že zachycuje nejpodstatnější určení těchto poznávacích úrovní — ztělesňovalo či „objasňovalo“ charakteristiky sestavené na základě ostatních kritérií. Takové kritérium by muselo odpovídat požadavku respektování komplikovanosti poznávacího procesu — jeho podstaty, jež spočívá na odrazu, a aktivní funkce subjektu poznání.

S přihlédnutím k tomu bude pravděpodobně nejperspektivnější rozlišovat teoretické a empirické sociologické poznání prostřednictvím funkcí „popis“ a

(1) „Jestliže je možno učinit základem explikace představ o teoretickém poznání představu činnosti, jež se zaměřuje na zdokonalování a rozvíjení konceptuálních prostředků, pak je odůvodněné možno učinit základem představ o empirickém výzkumu, o empirickém poznání představu o činnosti, jež aplikuje konceptuální prostředky“ [Švyrev 1978 : 274].

„vysvětlení“. Realizace těchto funkcí uspokojuje požadavky vzhledem k několika otázkám formulovaným z hlediska různých přístupů k poznávacímu procesu:

- a) ontologického přístupu — Co popisuje a vysvětluje poznávací obsah získaný pomocí těchto funkcí?
- b) gnoseologického přístupu — Jaká je spojitost mezi objektem a subjektem poznání v procesu popisu a vysvětlování?
- c) metodologického přístupu — Jaké metody jsou používány při realizaci popisných a vysvětlujících funkcí?
- d) pragmologického přístupu — Jaké jsou funkce a efektivita poznávacích výsledků, jichž bylo dosaženo prostřednictvím popisu a vysvětlování, vzhledem k vědecké a praktické činnosti?

Chápeme-li popis a vysvětlování jako systém poznávacích operací při získávání nového vědění, pak v souladu s tím chápeme jako empirické takové vědění, které bylo získáno popisem, a jako teoretické takové vědění, které je výsledkem vysvětlování. Celý proces získávání empirického vědění pak určujeme jako empirické poznání a proces získávání teoretického vědění jako teoretické poznání.

Obecné určení popisu jako určitého zachycení daných pozorování vede k nejobecnějším, podstatným charakteristikám empirického sociologického poznání. V průběhu popisných procedur pracuje sociolog se základní sociologickou informací, tj. s údaji, jež mají bezprostřední empirický korelát v sociální skutečnosti. To znamená, že jsou popisovány znaky sociálních procesů, které byly bezprostředně pozorovány či mohou být verifikovány redukcí. Jelikož je popis poznávací procedurou, neomezuje se na individuální údaje, ale spíše těmito údaji začíná, aby pak v souhrnné, statisticky zpracované informaci odkryl určité funkční či kauzální závislosti. V souladu s tím je empirické sociologické poznání charakterizováno různými úrovněmi, z nichž nejvyšší představuje stanovení empirických zákonitostí.

Na rozdíl od teoretických zákonitostí působí empirické zákonitosti v přísně určené sféře, nesou na sobě pečeť svého konkrétního sociálního časově prostoro-ového původu [Michajlov 1975: 50]. Klasici marxismu-leninismu například již dávno odhalili základ, na němž spočívá náboženství, a ukázali cesty k překonání náboženského vědomí. Jejich závěry platí pro všechny země, avšak zákonitosti osvobozování sociálního a individuálního vědomí od náboženské složky se projevují různě. V současných podmínkách Bulharské lidové republiky je empiricky dokázáno, že mezi četnými faktory, které podmiňují ateistické vědomí, mají rozhodující význam tři: a) politická příslušnost a jí odpovídající vysoké politické uvědomění; b) úroveň vzdělání a všeobecné kultury; c) věk. V souladu s tím je možno formulovat empirickou zákonitost: stupeň ateistického vědomí je přímo úměrný stupni politického uvědomění, stupni vzdělání a všeobecné kultury a nepřímo úměrný věku.

Je-li na tomto základě možno v určitých statistických mezích předvídat procesy osvobozování od náboženského vědomí, je-li možno vytvářet hypotézy a ověřovat je pomocí empirických sociologických výzkumů, pak můžeme tyto souvislosti zařadit do třídy empirických zákonitostí. Působnost uvedené zákonitosti má nesporně své meze, potvrzují ji však pozorování provedená v Bulharsku v roce 1961 a 1968. Podobná je zákonitost, vyvozená Ž. Ošakovem, která se týká dvou hlavních forem procesu překonávání náboženských složek vědomí: a) postupného snižování reprodukce náboženství, tj. postupného snižování počtu dospívajících, do jejichž vědomí a chování proniká náboženství; b) postupného

překonávání náboženství u osob, do jejichž vědomí a chování již proniklo.(2)

Empirické sociologické zákony mají, stejně jako teoretické sociologické zákony, předmětně teoretický obsah, tj. týkají se sociálních procesů. Rozdíl mezi nimi je v tom, že empirické sociologické zákony jsou vyvozeny z analýzy empirické sociologické informace a mohou být redukovány na soudy, které vypovídají o faktech a jsou formulovány na základě daných pozorování, zatímco teoretické zákony nejsou — jak uvidíme ještě dále — jen výsledkem zobecnění přímé empirické informace a nemohou být bezprostředně redukovány na protokolární soudy. V tomto směru zejména vynikne principiální odlišnost buržoazních sociologů [Merton 1967] a marxistů [Andrejeva 1965] v přístupu k tak zvaným sociologickým teoriím středního dosahu.

Není snad popis vykládán příliš široce, jestliže do rámce této procedury spadá i formulování empirických sociologických zákonů? Podle mého názoru nespočívá kritérium pro určení obsahu pojmu popisu jen v tom, je-li výsledkem popisné procedury klasifikace, typologie nebo empirický zákon. Není důležité ani to, nakolik jsou tyto poznávací výsledky vzdáleny od přímé empirické sociologické informace (od protokolárních soudů) — podstatné a rozhodující je to, je-li možná jejich empirická redukce či nikoli. Není proto náhodné, že se v literatuře diskutuje o otázce možnosti vytváření popisných teorií, systemizujících fakty získané pozorováním a experimentem [Popovič-Sadovskij 1970: 206]. Takové stanovisko vyplývá zřejmě z předpokladu, že výsledkem popisu mohou být nejen empirické zákony, ale i učleněný a vzájemně propojený systém nomologických výpovědí, charakterizovaných právě jako teorie.

Jestliže však přijmeme tezi, podle níž je teorie takovou formou poznání, jejíž jádro tvoří nomologické výroky, které nelze redukovat na přímé protokolární výroky, pak je třeba přezkoumat možnost vytvoření čistě popisné teorie. V nejlepším případě je možno mluvit o jakési „smíšené“, přechodné formě mezi popisujícími a vysvětlujícími procedurami, jejímž výsledkem je střední úroveň poznání — na rozhraní mezi empirickým a teoretickým sociologickým poznáním [Chodža 1979: 5; Švyrev 1978: 317]. Vzhledem k využití pojmového aparátu v procesu popisu sotva tato okolnost mění základní a podstatné charakteristiky popisné procedury — zpracování empirického sociologického materiálu a postižení možných empirických souvislostí, které je možno redukovat na protokolární výroky. Teoretický aparát je nutný ve všech etapách empirického sociologického výzkumu — podle slov G. M. Andrejevové je „koordináční síť“, jež orientuje badatele jak při přípravě výzkumného programu, tak při provádění pozorování a při analýze empirické informace. Základní otázka specifiky empirického a teoretického poznání nespočívá v tom, zda je v procesu popisu zúčastněn pojmový sociologický aparát, ale v tom, kde se tento aparát převážně formuje a vyvíjí, zda v procesu popisu či v procesu vysvětlování. Jestliže chápeme tento proces v čisté podobě, zřejmě se ukáže, že formování pojmového sociologického aparátu je základní funkcí vysvětlování. Formulování empirických zákonitostí však ještě zdaleka neznamená formulování sociologické teorie, spíše je můžeme považovat za ideál popisu, za jeho nejvyšší typ. Za „základní surovinu“ pro vysvětlování můžeme považovat nejen empirickou sociologickou informaci, stejně tak můžeme za tuto „základní surovinu“ považovat empirické zákonitosti. Avšak existuje zde kvalitativní rozdíl: empirické

(2) Viz například [Procesat 1968: 298]. Podobný charakter má i další zjištění Z. Ošavkova, i když není explicitně formulováno jako zákonitost: „... důchodci připomínají svou religiozitu minulost, pracující představují religiozitu v přítomnosti a studenti naznačují zákonité vymizení náboženství v nedaleké budoucnosti naší společnosti“ [Sociologičeskata 1976: 416].

zákonitosti je možno přímo empiricky verifikovat, zatímco u teoretických sociologických zákonitostí není taková prověrka možná, neboť jsou teoretickým produktem, extraktem nejen aktuální, ale i minulé poznávací zkušenosti, tvůrčím přepracováním výsledků empirických sociologických výzkumů i každodenního vědomí, do něhož je pohroužen i sám badatel — sociolog.

Empirický materiál je základním tvůrčím prvkem empirického popisu. Proto se neodchýlíme od tématu, jestliže se krátce zastavíme u otázky jeho povahy. Mám na mysli především dva značně zúžené přístupy k této otázce: podle prvního z nich tvoří jediný nebo v nejlepším případě hlavní zdroj empirické informace pro sociologické analýzy empirické sociologické výzkumy, které se omezují na metodu ankety, interviewu aj.; podle druhého přístupu je jediným nebo v nejlepším případě hlavním objektem sociologova pozorování (tj. empirického sociologického výzkumu) člověk, jednotlivé individuum. Podobné názory se v různé formě vyskytují v sociologické literatuře(3) a do jisté míry je můžeme považovat za reakci na nedoceňování empirických sociologických výzkumů v určitém období.

Z tohoto hlediska je zajímavý vývoj T. Pavlova, jenž ve třicátých letech rozvíjel v *Teorii odrazu* a v dalších dílech názor, že sociologie (kterou považoval za nefilozofickou vědu) je spojena se sociální skutečností prostřednictvím jiných, speciálněějších společenských věd [Pavlov 1949: 321—324]. T. Pavlov, mistr globálního teoretického myšlení, měl v daném případě na mysli to, že sociologie jako teorie představuje pojmové zobecnění historické poznávací a praktické zkušenosti, jež se odráží v různých společenských vědách. Ke konci svého života, v přednášce napsané ke třicátému výročí Filozofického ústavu, už připustil možnost přímého kontaktu sociologie se sociální skutečností na bezprostřední úrovni, na úrovni jevu. Úlohu empirických sociologických výzkumů pak viděl nejen v hlubším poznání společenských procesů, ale i ve formování a rozvíjení obecné sociologické teorie.(4)

Nesprávná absolutizace úlohy empirických sociologických výzkumů jako zdroje empirické informace a individua jako hlavního objektu sociologického výzkumu vyplývá v zásadě z vědomého či nevědomého nedoceňování specifiky teoretického sociologického poznání a jeho významu pro empirické poznání, z nedostatečného respektování skutečnosti, že sociologická teorie není bezprostředním zobecněním empirické sociologické informace. Takový, dalo by se říci, příliš optimistický názor na úlohu empirické sociologické informace, jež byla shromážděna od individuí a o individuích, tvrzení, že osobnost je „hlavním objektem empirického sociologického výzkumu“ [Michajlov 1975: 212—215], se v naší literatuře objevuje pod vlivem Ošavkovovy koncepce *akumulované* sociologické struktury. Podle názoru Ž. Ošavkova je základní sociologická struktura společnosti vlastní každému jednotlivému lidskému individu, které si ji osvojuje, akumuluje ji. A nakolik je tato struktura vlastní jednotlivým individuí, natolik je „vlastní každému jednotlivému sociálnímu celku“ [Ošavkov 1970: 80]. Z tvrzení, že sociologická struktura existuje ve dvou formách — reálné a akumulované — vyplývá, že prostřednictvím informace shromážděné od individuí a o individuích, tj. prostřednictvím informace o tak zvané akumu-

(3) Patří mezi ně například velmi kategorický výrok, podle něhož jednotkou sociologického pozorování je člověk jako materiální nositel činnosti [Rabočaja 1976: 130]. Je nesporné, že tomu tak může být, ale je tomu tak vždy, při každém výzkumu?

(4) Tento moment tvorby T. Pavlova jsem analyzoval na jiném místě [Dobrijanov 1978: 134—136].

lované struktury, je možné rekonstruovat sociologickou strukturu společnosti.(5) Dále však ukážeme, že koncepce sociologické struktury společnosti je ideálním modelem, teoretickou konstrukcí sociologické interpretace sociálních jevů, a proto nemůže být bezprostředně vyvozena ze zobecnění informace o jednotlivých individuích ani redukována na sociologickou strukturu „akumulovanou“ členy společnosti.

* * *

Reálné překonání prvků vědomého nebo nevědomého přeceňování či nedoceňování podstaty a významu empirického poznání v sociologii není možné v rámci tohoto poznání. K tomuto cíli je třeba přistupovat z širšího hlediska, tj. z hlediska komplexní struktury sociologického poznání, a především z hlediska dialektického vztahu mezi empirickým a teoretickým poznáním. Sociologie jako vědecká disciplína, před níž ještě stále stojí úkol formování a dalšího upřesnění a rozvíjení teorie — a zvláště teorie na střední úrovni — si musí cestou diskuse ujasnit způsoby a význam řešení tohoto úkolu. J. Szczepański oprávněně zdůrazňuje, že k rozvoji sociologie jako empirické vědy nedostačují sborníky s uspořádaným popisným materiálem; mohou pouze sloužit jako základ systematické výstavby teorií s různým dosahem [Szczepański 1970: 143].

Krátce můžeme diskutovanou otázku vyjádřit takto: je možné formovat sociologickou teorii prostřednictvím induktivních zobecnění empirické sociologické informace, tj. je možné vytvořit sociologickou teorii, jejíž teze bychom mohli empiricky redukovat a převést na výchozí protokolární výroky? Nebo sociologická teorie obsahuje logické konstrukce, jež zásadně nelze empiricky verifikovat? Odpověď na tuto otázku závisí na základních filozoficko-metodologických názorech na podstatu společnosti a na otázku poznání společnosti. Jak absolutní popírání existence empirického korelátu teoretických tvrzení, tak pozitivistické pokusy o svérázné redukcionistické sociologické vysvětlení(6) nemohou překonat propast mezi empirickým a teoretickým poznáním, neboť v obou případech je vyloučena možnost genetické souvislosti teoretických výpovědí s vnitřními charakteristikami sociálního objektu, s jeho trvalými, podstatnými, obecnými a nutnými souvislostmi a vztahy. Tomuto významnému a aktuálnímu problému je věnována značná pozornost i v nemarxistické sociologii, v níž se projevuje snaha překonat diskusí o této otázce propast mezi spekulativním teoretizováním a sociologickým empirismem [Blalock 1979: 882—894].

Bez ohledu na to, že i v rámci dialektickomaterialistické teorie poznání je možno klást různý důraz na jednotlivé stránky, prvky či etapy složitého procesu poznání, vyzdvihovat různé charakteristické rysy teoretické explanace a struktury vědecké teorie, jsou základní principy dialektického vztahu mezi empirickým a teoretickým poznáním dostatečně vyjasněny a je třeba je rozvíjet a konkretizovat i ve sféře sociologie. Hlavním momentem pak je to, že sociologické teorie mají předmětný obsah, čerpaný ze skutečnosti, nejsou však pouze induktivním zobecněním empirické sociologické informace, a proto nelze převést jejich empirickou redukci.

(5) „Fakt, že společenská skutečnost je akumulována lidmi, umožňuje prostřednictvím studia lidí reprodukovat v zásadě celou společenskou skutečnost, ukázat stav společenských vztahů, komplexní strukturu společnosti“ [Michajlov 1975 : 214].

(6) „Bylo by nesprávné tvrdit, že sociální vědy provádějí pouze empirická zobecnění a že z toho důvodu jsou skutečná, konečná vysvětlení nemožná. Existuje... množství skutečných vysvětlení, která se nejeví jako konečná ve smyslu nemožnosti regulace“ [Brown 1963 : 190].

Formování a rozvíjení teoretických zobecnění, jejichž jádrem je systém sociologických zákonů, tvoří obsah poznávací činnosti, která je ve struktuře sociologického poznání označována jako teoretické poznání. Podstatu a cíl sociologické explanace lze vyjádřit přibližně takto: interpretovat výsledky empirického sociologického poznání ve světle adekvátní sociologické teorie a odhalit podstatné, obecné a nutné vnitřní souvislosti zkoumaného sociálního objektu; vysvětlit, předpovědět chování objektu a na tomto základě jej uvědoměle řídit, přitom zároveň zdokonalovat a rozvíjet pojmový aparát sociologie.(7) Explanace je základním cílem a funkcí vědeckého sociologického poznání, jehož smysl spočívá v rozvíjení pojmového aparátu, napomáhajícího odhalovat vnitřní mechanismy struktury, fungování a vývoje sociálního objektu.

Zatímco při procedurách vědeckého popisu operuje sociolog údaji, které mají přímý empirický korelát v sociální skutečnosti, při proceduře vědeckého vysvětlení operuje pojmovým ekvivalentem empirických sociálních faktů. Právě tuto zvláštnost explanace interpretují novokantovské varianty v sociologii v tom smyslu, že tato procedura (explanace) produkuje pojmové konstrukce, ideální či čisté typy, které slouží k organizaci empirického materiálu, nejsou však spojeny s reálnou sociální skutečností. V sociologii skutečně existují pojmové konstrukce, které však nejsou čistým poznávacím produktem, vytvořeným subjektem nezávisle na empirické skutečnosti, nýbrž výsledkem postupné a mnohastupňové abstrakce podstatných, obecných a nutných znaků sociálních objektů. Jinými slovy můžeme říci, že procedura vědecké explanace se neomezuje na bezprostřední zobecnění empirické informace, ale směřuje k interpretaci empiricky zjištěných souvislostí ve světle adekvátního pojmového aparátu. Teoretická interpretace empirických údajů znamená jejich zařazení pod obecnější sociologické zákony, a to prostřednictvím procedur abstrakce, idealizace a postupného pohybu od abstraktního k teoreticky konkrétnímu.

Při sociologickém vysvětlení disponuje sociolog na jedné straně poznávacími výsledky popisu, tj. analyzovanou a systematizovanou empirickou informací, na jejímž základě se snaží stanovit trvalé empirické závislosti, a na druhé straně pojmovým aparátem, jenž byl zformován v procesu historického vývoje poznání a vztahuje se k téže předmětné oblasti. Tento aparát se v podstatě skládá z několika rovin, přičemž nejvyšší rovina obsahuje nejobecnější filozofické výpovědi, vztahující se k subjektu a objektu sociologického poznání a k zákonitostem určujícím jejich vztah. V sociologii, stejně jako v ostatních společenských vědách, plní takovou funkci historický materialismus. Další roviny představuje hierarchie sociologických teorií různých úrovní. Formování a rozvíjení těchto teorií nevyplývá bezprostředně z jednotlivých empirických výzkumů, není výsledkem operování bezprostředně reálnými sociálními objekty, nýbrž složitým produktem myšlenkového operování teoretickými objekty.(8) Teoretickými objekty jsou v sociologii pojmové konstrukce, vyvozené konečkonců z rozsáhlé empirické informace o historickém procesu vývoje sociální praxe, a abstrakce umožňující zobecnění podstatných, obecných a nutných závislostí. Podle slov V. S. Švyreva je to jakási „teoretická ontologie“, již může sociologie operovat na základě určitých logických pravidel, přičemž může provádět myšlenkové experimenty, vytvářet hypotetické předpoklady a tak získávat nové poznatky, které mají různý význam pro praxi. Tak například poté,

(7) O principech sociologické explanace pojednává například G. M. Andrejevová [1965] a J. P. Nikitin [1965].

(8) O teoretických objektech vědy, zvláště sociologie, viz Švyrev [1978 : 327–335]; Genov [1975 : 15–18].

co praktický rozvoj vědeckotechnické revoluce najde své adekvátní pojmové vyjádření, může sociolog nebo ekonom různým způsobem operovat výrobními silami — nikoli však reálnými výrobními silami té či oné socialistické společnosti, ale jejich teoretickým ekvivalentem, odpovídajícím teoretickým objektem. Sociolog či ekonom může obohatit strukturu tohoto objektu novým prvkem — vědou, může však rovněž nevyčleňovat nový strukturní prvek výrobních sil a přiřadit vědu k subjektivému, sociálnímu či látkovému prvku výrobních sil. Tyto operace se nikterak nedotýkají reálného systému výrobních sil, neboť jsou to myšlenkové operace, založené na „síle abstrakce“ (K. Marx). Jestliže však budou různé modifikace teoretického objektu výrobních sil transformovány v odpovídající řešení jejich řízení, pak to zřejmě tak či onak ovlivní fungování a vývoj reálných výrobních sil.

Operování teoretickými objekty, v němž se projevuje aktivní úloha subjektu poznání, tedy dovoluje zformovat různé poznávací obrazy, vytvořit nové vysvětlující modely. Teoretické objekty plní funkci opěrných bodů při získávání nových poznatků, při teoretické interpretaci empirické informace. Tuto funkci však teoretické objekty plní pouze tehdy, jsou-li určitým způsobem rozčleněny, systemizovány a hierarchizovány. Pro sociologii je to neobyčejně důležité, neboť explikační síla jejího pojmového aparátu podstatným způsobem závisí na stupni jeho rozvinutosti jako otevřeného hierarchického systému. Právě tato kvalita pojmového aparátu umožňuje vytvářet nanejvýše obecné a abstraktní sociologické modely vyjadřující specifiku sociologického přístupu k sociálním procesům, postupně operacionalizovat, vyhledávat neadekvátnější pojmové a empirické indikátory, které by se mohly stát východiskem sociologických výzkumů. Každý teoretik-sociolog vědomě či nevědomě konstruuje určitý nanejvýše abstraktní a zobecněný teoretický objekt, z něhož vychází při přípravě programu empirického sociologického výzkumu. Tak například při výzkumu životního způsobu, chápaného nejobecněji jako typická forma životní aktivity lidí, jsou navrhovány různé modely nejobecnějšího systému druhů činnosti, jenž se stává základem dalšího rozvíjení výzkumného programu. Podle názoru některých autorů tento systém zahrnuje: 1. pracovní činnost, 2. společensko-politickou aktivitu, 3. spotřebu, 4. aktivitu v rodině a v domácnosti, 5. kulturně osvětovou činnost, 6. kulturně zábavnou činnost (S. Widerszpil). Podle jiných autorů zahrnuje: 1. pracovní aktivitu, 2. společensko-politickou aktivitu, 3. každodenní běžnou činnost, 4. sociokulturní aktivitu (G. S. Batygin). Podle názoru dalších autorů do tohoto systému patří: 1. profesionální činnost, 2. činnost v domácnosti, 3. rodinný život, 4. společenská aktivita, 5. kultura a informace, 6. odpočinek (J. Ljutinskij) atd. Jestliže se obrátíme k otázce základních ukazatelů, které slouží jako nejobecnější teoretický model při sestavování plánů sociálního rozvoje, můžeme konstatovat, že v závislosti na interpretaci pojmu „sociální rozvoj“ jsou navrhovány různé systémy ukazatelů, což zde nemůžeme blíže ilustrovat.

Co je ono podstatné, obecné a důležité, jež se skrývá za množstvím různých přístupů výzkumných kolektivů k výzkumu téhož obecného problému? Obecné je podle mého názoru dáno vědomím nutnosti určitého nejobecnějšího teoretického modelu, jenž by na jedné straně nejúplněji a nejpresněji odrážel specifiku sociologického přístupu a na druhé straně nejplněji zachycoval zkoumaný objekt. O to se vědomě snaží i ti bulharští sociologové, kteří se pokoušejí formulovat a odůvodnit pojem abstraktní sociologické struktury, jenž by zajistil teoretickou reprodukci sociálních procesů v sociologických teoriích na různé úrovni. Podle mého přesvědčení, jež vyplývá jak z analýzy historického vývoje sociologie, tak z poznávacích obtíží spojených se zpracováváním programů různě

ných empirických výzkumů, mohou k otázce formování abstraktního modelu sociologické struktury společnosti existovat různé přístupy (a tedy i diskuse), v každém případě je však takový model nutný. Pokus o explikaci pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii nás znovu přivádí k tomuto závěru. Dialektický pohyb od teoretického k empirickému a naopak, vzájemný vztah mezi oběma úrovněmi poznání má vždy na jednom pólu abstraktní sociologický model společenského systému, nebo, což je totéž, sociologický pojem společnosti, a na druhém pólu reálnou, složitou a rozpornou společenskou skutečnost a její odraz na různých úrovních empirického sociologického poznání.

Z ontologické charakteristiky společnosti jako systému vyplývá, že i její pojmový ekvivalent — ať jakkoli přibližný — musí mít charakter systému. To znamená, že základ systému teoretických objektů — kromě nejobecnějších filozofických tezí — tvoří obecný teoretický model či objekt, jenž vyjadřuje sociologickou specifikou odpovídajícího poznání společnosti a konkretizuje se v poznávacích sociologických objektech na konkrétnějších úrovních. Při veškerých odlišnostech v přístupu k takovému modelu je nutné, aby odpovídal alespoň dvěma základním metodologickým požadavkům: *za prvé* musí vyjadřovat nejobecnější, podstatné a nutné vnitřní předpoklady fungování a vývoje společnosti; *za druhé* musí ve své komplexnosti vyjadřovat sociologický, a nikoli nějaký jiný společenskovědní přístup k teoretické reprodukci sociálních procesů a jevů. Různé varianty vytváření sociologické struktury jsou posuzovány podle explikační síly, jež se ukazuje při praktickém ověřování příslušných hypotéz, při rozvíjení systému pojmových a empirických indikátorů pro empirické sociologické výzkumy, při formování a prověřování směrnic pro praktickou činnost.

* * *

Teoretické a empirické jsou „dvě nohy“, dva sloupy, na nichž stojí sociologické poznání, jež se rozvíjí a funguje právě v důsledku jejich součinnosti.

Podstatným aspektem dialektické spojitosti mezi teoretickou a empirickou úrovní je dvoustranný proces operacionalizace teoretického aparátu sociologie a teoretického zobecnění výsledků empirického sociologického výzkumu.

Obtíže, na něž naráží úkol operacionalizace teoretického aparátu sociologie, vyplývají z toho, že je fakticky nemožné redukovat abstraktní teoretické výroky a současně nelze organizovat empirický sociologický výzkum bez odpovídajícího pojmového aparátu. Operacionalizace tohoto aparátu představuje deduktivní hierarchický systém pojmových a empirických indikátorů, které plní při sociologickém pozorování úlohu „pozorovacích věží“. Obtíže lze překonat zavedením přísně určených omezení do výběru minima znaků obecných pojmů, stanovených vzhledem k cíli výzkumu, a přísně posloupným pohybem od obecnějších ke speciálnějším pojmovým indikátorům a od těchto opět k empirickým indikátorům.

Neobyčejný význam „spolupráce“ mezi teoretickým a empirickým poznáním vyplývá též z toho, že umožňuje odhalit všechny mezičlánky na složité cestě od všeobecných pravd ke konkrétní sociální realitě. Opomíjení všeobecných pravd charakterizoval V. I. Lenin jako vulgarizování marxismu: „Snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v prostém logickém rozvíjení všeobecné pravdy... je vulgarizováním marxismu a úplným výsměchem dialektickému materialismu“ [Lenin 1952: 20].

V součinnosti postupně a plně rozvinutých úrovní a stupňů teoretického a empirického poznání se nejúplněji projevuje pragmatologická — a v tomto rámci i ideologická — funkce marxisticko-leninské sociologie.

Diskuse o otázkách, jež se týkají teoretické a empirické úrovně sociologického poznání, tedy sleduje trojí cíl: rozvíjet sociologickou teorii na různých úrovních, zvyšovat úroveň sociologických výzkumů, posilovat sociálně praktické funkce sociologie.

Literatura

- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- Blalock, H. M.: *The Presidential Adress: Measurement and Conceptualization Problems: The Major Obstacle in Integrating Theory and Research*. American Sociological Review 1979, No. 6.
- Brown, R.: *Explanation in Social Science*. Chicago 1963.
- Dobrijanov, V.: *Istoričeskij prinos na Todor Pavlov za sociologijata*. In: Teorija na otryaženieto i sávremenostta. Sofija 1978.
- Genov, N.: *Za teoretičnija etap na sociologičeskoto izsledvane*. Sociologičeski problemi 1975, No 2.
- Chodža, U. M.: *Empiričното sociologičesko poznanie i vzemaneto na upravlenčeski rešenija*. Avtoreferat. Sofija 1979.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 3*. Praha, Svoboda 1952.
- Merton, R. K.: *On Theoretical Sociology*. New York, The Free Press 1967.
- Michajlov, S.: *Empiričeskoje sociologičeskoje issledovanije*. Moskva, Progress 1975.
- Nikitin, J. P.: *Metod objašnjenja v sociologii*. In: Sociologija v SSSR. Moskva 1965.
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kato nauka*. Sofija 1970.
- Pavlov, T.: *Těorija otryaženija*. Moskva 1949.
- Popovič, M. V. — Sadovskij, V. N.: *Těorija*. Filosofskaja enciklopedija, t. 5. Moskva 1970.
- Procesat za preodoljavaneto na religijata*. Sofija 1968.
- Rabočaja kniga sociologa*. Moskva, Nauka 1976.
- Sociologičeskata struktura na sávremennoto bălgarsko obščestvo*. Sofija, Bălg. akad. na naukite 1976.
- Szczepański, J.: *Sociologija i obščestvo*. Sofija 1970.
- Svyrev, V. S.: *Těoretičeskoje i empiričeskoje v naučnom poznanii*. Moskva 1978.